

ks. prof. dr hab. Artur Malina
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Recenzja rozprawy doktorskiej

Ks. mgr lic. Piotr Kosakowski, *Chrystus jako Baranek w Apokalipsie a wizja Niebieskiego Jeruzalem w sztuce*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2023.

Recenzja jest realizacją postanowienia Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, przesłanego w piśmie z 27 marca 2023 roku. Przedmiotem recenzji jest rozprawa doktorska autorstwa ks. mgr. lic. Piotra Kosakowskiego, która została napisana pod kierunkiem bp. prof. dr. hab. Romana Pindla. Zasadnicza część pracy składa się z trzech rozdziałów, które poprzedza wstęp, a zamyka zakończenie. Dysertacja jest ponadto zaopatrzona w bibliografię podzieloną na sześć głównych części: teksty źródłowe (obejmująca teksty biblijne oraz pozostałe źródła starożytne z odnoszącymi się do nich opracowaniami); komentarze (podzielone na nowożytne komentarze do Apokalipsy oraz nowożytne komentarze do pozostałych ksiąg biblijnych); słowniki, leksyka i encyklopedie; literatura przedmiotu (podzielona na opracowania odnoszące się do tekstów Apokalipsy oraz na opracowania dotyczące pozostałych lub wszystkich ksiąg biblijnych); opracowania z zakresu historii sztuki; literatura niezwiązana bezpośrednio z tematem pracy. Integralną częścią rozprawy są załączone ilustracje poprzedzone ich spisem.

1. Przedmiot badań oraz cel pracy

Tytuł przedstawia zwięźle temat rozprawy. Może on jednak sugerować, że przedmiotem badań jest recepcja w sztuce związków między ukazywaniem przez Apokalipsę Chrystusa jako Baranka a jej obrazami niebieskiego Jeruzalem. Wstęp uściśla przedmiot materialny. Składają się na niego teksty ostatniej księgi Biblii, odczytywane w świetle jej całości, które pozwalają na zestawienie wypowiedzi o Chrystusie jako Baranku i tych zawierających wizję niebieskiego Jeruzalem z ich recepcją w ikonografii.

Autor rozprawy podaje racje za wyborem tematu. Wstęp do pracy ogranicza się do uzasadnienia wyboru tematu w obrębie samej księgi. Triumf Chrystusa jako Baranka należy do przewodnich idei Apokalipsy. Miejsce tego obrazu w jej tekstach i jego znaczenie dla jej teologii wykazała niedawno opublikowana (w 2016 roku) rozprawa ks. M. Karczewskiego: *Baranek w Apokalipsie św. Jana*. Znaczenie tego motywu teriomorficznego dla chrystologii, eschatologii, soteriologii i liturgii było dostrzegane w pracach innych sześciu polskich biblistów wymienionych we wstępie do rozprawy. Dzięki temu zawarte w pracy analizy mogą opierać się na rezultatach tych i innych opracowań oraz na własnym studiów tekstów, a jednocześnie stanowić ważny wkład do polskiej biblistyki. Inny argument za wyborem tematu pojawia się na początku rozdziału trzeciego (s. 116 rozprawy). Autor rozprawy zwraca uwagę na to, że Apokalipsa należy do ksiąg, które zaraz po Ewangeliach, mają najbogatszą historię recepcji w sztuce inspirowanej motywami biblijnymi: od mozaik w Rzymie i Rawennie, przez arcydzieła hiszpańskiego miniatorstwa w X-XI wieku, Apokalipsy z Angers, w XIV wieku, malarstwo Alberta Dürera, Lucasa Cranacha i Hansa Holbeina Młodsze, aż po ponowne zainteresowanie tą księgą od XIX wieku. Interpretacja recepcji Apokalipsy w wybranych dziełach sztuki zachodniej ma znaczącą wartość dla specjalistów z historii sztuki dzięki jej oparciu na analizach egzegetyczno-teologicznych zawartych w dwóch pierwszych rozdziałach. Ten aspekt wyboru

tematu pracy mógł być bardziej uwytłumiony już we wstępie, a nie dopiero na początku rozdziału trzeciego. Przed właściwym określeniem jej celu jest omówiona także we wstępie struktura dysertacji.

Celem zarysowanego postępowania badawczego jest „odkrycie znaczenia figury apokaliptycznego Baranka” oraz „ukazanie sposobu percepcji tego symbolu w sztuce na przestrzeni wieków” (s. 7). Przy tak określonym celu rozprawa doktorska ma przedstawiać się jako oryginalne i nowatorskie studium. Autor pisze: „Dotychczas nie jest mi znane całościowe opracowanie zagadnienia odbioru Janowej wizji Baranka w sztuce kościelnej” (s. 7).

2. Realizacja zadań badawczych

Osiągnięciu celu wyznaczonego we wstępie służą badania, których wyniki są przedstawione w trzech rozdziałach pracy.

Rozdział pierwszy, zatytułowany „Baranek w Biblii”, składa się z trzech paragrafów omawiających na podstawie tekstów źródłowych oraz ich opracowań kolejno: realia życia pasterskiego w Izraelu; starotestamentalną i nowotestamentalną terminologię odnoszącą się do baranka oraz jego obecność w symbolice; hermeneutykę zarówno tego symbolu, jak i jego genezy i rozwoju. W pierwszym podrozdziale ks. P. Kosakowski syntetycznie przedstawia informacje zaczerpnięte z bardzo bogatego materiału źródłowego na temat fauny biblijnej, życia pasterskiego na Starożytnym Wschodzie oraz kultu ofiarniczego, korzystając raczej z opracowań niż z własnej lektury starożytnych dokumentów. Takie dość skrótowe ujęcie pozostawia więcej miejsca na kwestie terminologiczne i zagadnienia związane z symboliką biblijną.

Rozdział drugi, noszący tytuł „Baranek w przesłaniu Księgi Apokalipsy”, jest obszerniejszy (s. s. 46-114) niż pierwszy (s. 9-45), ponieważ po odpowiednio uzasadnionym wyodrębnieniu poddano analizie egzegetyczno-teologicznej aż dwanaście perykop. Na jej podstawie przedstawiono chrystologiczną funkcję symbolu Baranka, jego odniesienia do obrazu trynitarnego, eklezjologiczny charakter jego działalności oraz eschatologiczny wymiar jego dzieła. W paragrafie dotyczącym chrystologicznej funkcji tego symbolu mogłoby być rozwinięte i doprecyzowane spostrzeżenie: „Charakterystyczne dla Apokalipsy jest «znakowanie» historii Jezusem. [...] Przedstawienie Baranka jako Pasterza (Ap 7, 17), może być elementem historycznej pamięci o Jezusie. Wspólnota wierzących musiała słyszeć przypowieści i pouczenia Mistrza z Nazaretu i powinna pamiętać Jego porównania do stada owiec, którym opiekuje się i przewodzi Dobry Pasterz (Mk 6, 34; 14, 27; Mt 25, 32; J 10, 7-18)” (s. 105-106). Obok tekstów Ewangelii należało w tej części pracy przywołać z Apokalipsy teksty, które składają się na to, co ks. P. Podeszwa określa jako paschalną pamięć o Jezusie i które są przez niego badane w ważnym studium: *Paschalna pamięć o Jezusie. Studium egzegetyczno-teologiczne wyrażenia ἡ μάρτυρία Ἰησοῦ w Apokalipsie św. Jana*, Poznań 2011. Nie jest ono wykorzystane w recenzowanej rozprawie.

Rozdział trzeci, zatytułowany „Baranek i Niebieskie Jeruzalem w sztuce Zachodu”, jest najobszerniejszy (s. 115-197). Jest on najbardziej oryginalną częścią rozprawy, ponieważ, odwołując się do rezultatów analiz zawartych w dwóch pierwszych rozdziałach pracy, ma określić przesłanie zawarte przez artystów w dziełach sztuki, które nawiązuje do tekstów, scen, wizji i prorocत्व Apokalipsy: od malarstwa katakumbowego, rzeźb na wczesnochrześcijańskich sarkofagach oraz starożytnych dekoracji mozaikowych (także tych niezachowanych, a tylko poświadczonych przez źródła pisane), przez formy sztuki średniowiecznej (także te architektoniczne), aż po nowożytne i współczesne dzieła sztuki. Z czterech podrozdziałów pierwszy posiada paragraf omawiający syntetycznie dzieła ojców Kościoła, które interpretują symbol Baranka i obraz niebieskiego Jeruzalem w komentarzach do ostatniej księgi Pisma Świętego.

3. Ocena całościowa rozprawy

Wybór tematyki zasługuje na uznanie ze względu zarówno na zakres i różnorodność źródeł spisanych, jak też liczbę i różnorodność dzieł sztuki. Związek między trzema rozdziałami pracy widoczny jest chociażby w wyraźnych odwołaniach w rozdziale drugim przez przypisy odsyłające do oznaczonych fragmentów rozdziału pierwszego. Ten sam zabieg pomaga także w lekturze rozdziału trzeciego – z tym, że jest on stosowany niestety rzadziej w interpretacji sztuki po starożytności (za wyjątkiem analizy wykonanego przez Huberta i Jana van Eycków polptyku z Ołtarza Gandawskiego). Dla biblistów i innych czytelników dobrze znających tekst biblijny takie odsyłanie może nie jest konieczne, zwłaszcza kiedy są omawiane motywy powtarzające się w kolejnych dziełach. Jednak dla innych czytelników – też dla historyków sztuki – bardziej precyzyjne i konsekwentne odwoływanie się do analiz przedstawionych w pierwszych dwóch rozdziałach dodałoby wartości rozdziałowi trzeciemu.

Autor rozprawy w pierwszych dwóch rozdziałach nie narzuca lektury tekstów radykalnie różnej od interpretacji oferowanej przez dobre komentarze do Apokalipsy i szczegółowe opracowania, a własne spostrzeżenia opiera na studiach przytaczanych w przypisach. Właściwego korzystania z wiedzy o osiągnięciach innych egzegetów dowodzi połączenie przypisów z głównym tokiem wywodów. Ujęcie celu pracy pozwala na uniknięcie polemiki i dygresji przy cytowaniu innych autorów. Erudycja ta wspomaga tworzenie własnej argumentacji. Wszystkie rozdziały świadczą o dobrze przeprowadzonej kwerendzie we współczesnej literaturze egzegetycznej – w większym stopniu polskiej, choć nie są pominięte pozycje obcojęzyczne. O dobrej orientacji w stanie badań świadczy aparat naukowy (22 strony wykazu bibliograficznego i 587 przypisów). Doktorant wykazuje się dobrą znajomością warsztatu egzegetycznego, a dostateczną w zakresie analizy filologicznej: gramatyki i leksyki greki biblijnej. Doktorant zbyt często posługuje się wyrazami o ogólnym znaczeniu („słowo”, „termin”, „sformułowanie” itp.), zamiast precyzyjnymi nazwami części mowy („rzeczownik”, „czasownik”, „przymiotnik” itp.) – np.: „Autor [Apokalipsy – dod. A.M.] używa także figury retorycznej, łącząc ze sobą termin ἑσφραγμένον – zarznięty, który jest rodzaju nijakiego ze słowem ἔχων, w rodzaju męskim (Ap 5, 6)” (s. 104).

W najbardziej oryginalnym rozdziale trzecim ks. P. Kosakowski stosuje metodę *Wirkungsgeschichte*. Przy tym podejściu omawiane dzieła są traktowane nie tylko jako ilustracja tekstu Pisma Świętego, lecz także i przede wszystkim jako miejsce teologicznej interpretacji jego ksiąg, różnych rodzajów i form wykładu jego tekstu oraz katechetycznego nauczania (s. 116). Najlepiej to widać w podrozdziale poświęconym sztuce wczesnochrześcijańskiej. Dzięki oparciu omówienia dzieł sztuki na egzegetycznej analizie tekstów Apokalipsy dysertacja jest rzeczywiście nowatorskim studium. Wnosi ona oryginalny wkład do polskiej literatury biblijnej, ponieważ poszerza i pogłębia rozumienie motywu Chrystusa jako Baranka w Apokalipsie przez konsekwentne badanie historii oddziaływania tego motywu w sztuce Zachodu, czyli przez zastosowanie metody *Wirkungsgeschichte*.

Wartość naukowa pracy zależy od poziomu zarówno jej warstwy językowej i logicznej, jak też innych aspektów formalnych. Język polski jest poprawny. Wywody poza nielicznymi przypadkami są przekonujące i niezawile. Autor rozprawy troszczy się o związek logiczny między zdaniami i akapitami. Tylko w kilku miejscach argumentacja zwieńczona konkluzją jest bardziej postulowana niż faktycznie przeprowadzona – jak np. tutaj: „Dominującym określeniem Chrystusa w Apokalipsie staje się Baranek a nawet można stwierdzić, że ostatnia Księga Nowego Testamentu stanowi wizję zwycięskiego Baranka, który jest niepokonany. Nawet, gdy w tekście bezpośrednio nie występuje termin ἀρνίον, autor wydaje się ciągle ma go w pamięci,

gdy kontynuuje wywód. Stąd wniosek, że Księga Apokalipsy jest wizją triumfu Baranka i należy ją odczytać w całości, odnosząc do dzieła Chrystusa” (s. 46).

Dyskusji podczas publicznej obrony rozprawy warto poddać trzy kwestie:

1) Czy jest uzasadnione tekstami Pisma Świętego zdanie, że spożywanie mięsa jest skutkiem grzechu pierworodnego (s. 16)? Podane uzasadnienie dla tego twierdzenia jest uproszczeniem bardziej złożonej argumentacji ks. prof. W. Chrostowskiego, zawartej w cytowanym w przyp. 27 artykule: „Jednym ze skutków zachwiania pierwotnej harmonii zamierzonej i urzeczywistnionej przez Boga stało się spożywanie mięsa. Pierwotny zamysł Boży był inny. W opowiadaniu o stworzeniu pierwszej pary ludzkiej czytamy: „I rzekł Bóg [tutaj cytaty o roślinności jako pokarmie z Rdz 1, 29-30]”. Dalej bowiem ten biblista pisze: „W świecie przed potopem istniało zabijanie zwierząt, składano je bowiem na ofiarę Bogu (Rdz 4, 4). [...] Pierwotną harmonię zastąpił lęk zwierząt przed człowiekiem, wpisany niejako odtąd w ich naturę, w wyniku czego są płochliwe i nie pozwalają ludziom zbliżać się do siebie. Drugi aspekt to dopuszczenie spożywania ich mięsa, a więc konieczność pozbawiania ich życia”. Spożywanie mięsa jest zatem częścią przykazania danego ludziom przez Boga po ustąpieniu potopu, a nie jest przedstawione jako zło, jak to było w przypadku innych następstw grzechu pierworodnego. Nie jest zgodne z tekstem biblijnym też następne zdanie: „Ponadto skóry zwierzęce posłużyły upadłemu człowiekowi do okrycia swojej nagości (Rdz 3, 21)” (s. 16). Przyniesiony w tym zdaniu werwet mówi o tym, że to okrycie sporządził Pan Bóg dla pierwszych ludzi, a nie oni dla siebie.

2) Na czym opiera się twierdzenie o ograniczonym słownictwie Apokalipsy (s. 41: „Pomimo dość ubogiego zasobu słów jaki stosuje, Księga nie traci swojej oryginalności i głębi teologicznej”)? Już samo porównanie ilościowe występowania różnych słów do wyrazów użytych razem w poszczególnych księgach pokazuje, że słownictwo Apokalipsy jest nie tylko bardziej zróżnicowane niż Ewangelii Mateusza, Ewangelii Jana, ale w różnorodności nie ustępuje też listom Pawła. Tym bardziej, że następne zdanie ks. P. Kosakowskiego potwierdza to samo na poziomie porównania jakościowego: „Terminy, jakich używa, są bardzo nowatorskie, niektóre nie pojawiają się w innej literaturze, a wiele stanowi *hapax legomena* całego Pisma Świętego lub Nowego Testamentu” (s. 41).

3) Jak należy rozumieć zdanie: „Baranek apokaliptyczny, który staje na Syjonie, w centrum świata, jest obrazem Niebieskiego Jeruzalem” (s. 102)? W przyp. 253 do tego zdania jest podany komentarz D.H. Sterna (*Komentarz żydowski do Nowego Testamentu*, s. 1104), który na przytoczonej stronie nie rozwija ani nie precyzuje tego zdania. Może ono bowiem sugerować bądź tożsamość między Barankiem a niebieskim Jeruzalem, bądź dość osobliwe ujęcie, w którym jeden obraz jest ilustracją drugiego obrazu.

4. Postulaty dotyczące publikacji rozprawy

Przed publikacją rozprawy w całości lub części (zachęcam do publikacji zwłaszcza rozdziału trzeciego w postaci artykułów) warto uwzględnić dwa rodzaje uwag:

a) Formalne:

Niektóre wypowiedzi, które są kluczowe w strukturze pracy, należy poprawić dla jasności argumentacji (np. dwuznaczne jest odniesienie zaimka wskazującego w przytoczonym tutaj drugim zdaniu z akapitu zamykającego rozdział drugi: „Czym innym jest indywidualna lektura twórcy kultury, która uwzględnia jego przedrozumienie tekstu. To zaś stanowi jego wcześniejsze lektury, ale także kontakt z wykładem Biblii w ramach nauczania Kościoła, w katechezie czy przepowiadaniu kaznodziejskim” [s. 114]).

Należy uzgodnić szczegóły opisu bibliograficznego z normami języka polskiego, które są zachowane przez autorów i wydawnictwa pozycji cytowanych w rozprawie (np. zmiana małej litery na dużą w tytułach prac jak w: *Komentarz żydowski do Nowego Testamentu; Leksykon wszystkich zwierząt biblijnych; Świat symboliki chrześcijańskiej* i inne).

Należy poprawić interpunkcję, usuwając zbędne przecinki (np. na s. 11 pierwszy przecinek: „Przewodnik stada, staje się bohaterem literatury bliskowschodniej”; tak samo na s. 38: „Zadaniem symbolu, jest ukazanie idei wyrażonych za pomocą znaków”); forma „będę śpiewał” powinna być w cudzysłowie (s. 84). W kilku przypadkach zamiast łącznika (dywizu) pojawia się myślnik (np. „na s. 21: „Kpł 23, 11 – 15” zamiast „Kpł 23, 11-15” itp.). Należy uzupełnić wyrażenia „odnośnie interpretacji” (s. 2.52) i „odnośnie sztuki” (a. 181) przez przyimek „do”, który pojawia się w innych analogicznych przypadkach. Konstrukcje wyrazowe, które nie zawierają form czasownikowych i nie są formułami zwracania się, nie są zwrotami, lecz wyrażeniami – np. „wino gniewu” (s. 68).

Należy stosować jednolity i poprawny zapis: obok kilkakrotnego zapisu dużą literą drugiego członu nazwy „Pismo Święte” stosowana jest również kilkakrotnie mała litera: „Pismo święte”. Brakuje konsekwencji też w zapisie „Niebieskie Jeruzalem”, ponieważ występuje także „niebieskie Jeruzalem” (s. 120 przyp. 366; s. 121). Nie jest właściwe stosowanie dużej litery, gdy stanowi ona określenie dopełniające, a nie część nazwy własnej (np. „Kultura Zachodnia” na s. 115).

Inne błędy językowe to: ortograficzny „warzących” (s. 14); literówki – „działa Baranka” (s. 3); „biblii” (s. 24.25[dwukrotnie] itd.); dla Kpł 5,6 powinno być כִּשְׁרֵי־בַרְנָה , a nie כִּשְׁרֵי־בַרְנָה (s. 26); πρόβατον ma drugi zbędny akcent (s. 27).

Użycie tytułu „święty” skrótu „św.” przed imionami świętych nie jest konsekwentne (św. Jan czy święty Jan wielokrotnie obok występowania imienia bez tytułu; „święty Hieronim” na s. 27; „św. Ireneusz” na s. 43.119 i „Ireneusz z Lyonu” na s. 160). Zbędna jest kursywa w nazwach księgi „*Księga Objawienia*” „*Apokalipsy*” (s. 120.121 i dalej w tym rozdziale, podczas gdy wcześniej w pracy nie ma tego rodzaju wyróżnienia). Należy ujednoczyć zapis „hapax legomenon” (na s. 41 kursywą, a na s. 96 prosto).

Nie należy wyodrębniać osobno numerowanych i tylko pojedynczych segmentów pracy jako jednostek niższego rzędu: „2.2.1. Baranek sędzią”; „2.3.1. Baranek Pasterzem”; „2.4.1. Krew Baranka”.

Lepiej zastąpić słowo „cyfry” przez „liczby” w zdaniu „Cyfry, szczególnie w Apokalipsie, mają swoje symboliczne znaczenie” (s. 80). Apokalipsa przypisuje takie znaczenie raczej tym drugim, ponieważ to one w odróżnieniu od tych pierwszych mają określoną wartość liczbową i może być ich nieskończenie wiele, a nawet jako pojedyncze mogą przedstawiać to, co jest niezliczone (trafnie ks. P. Kosakowski ujmuje to w następnych zdaniach).

b) Merytoryczne:

W przypadku publikacji całości rozprawy warto uwzględnić dla pełniejszej interpretacji apokaliptycznego obrazu Baranka jako źródło z judaizmu okresu Drugiej Świątyni Apokalipsę Zwierząt z Księgi Henocha i artykuły: M. Parchem, *Symbolika teriomorficzna w żydowskich pismach apokaliptycznych okresu Drugiej Świątyni na przykładzie Księgi Daniela (Dn 7-8), Apokalipsy zwierząt (1 Hen 85-90) i Czwartej Księgi Ezdrasza (4 Ezd 11-12)*, *Studia Gdańskie* 36 (2015), s. 15-42; *Motyw wojny eschatologicznej w Apokalipsie zwierząt (1 Hen 90,13-19)*, w: *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa*, red. M.S. Wróbel, Lublin 2010, s. 79-110. Z komentarzy do Apokalipsy warto też sięgnąć do D. Ledwoń, *Apokalipsa świętego Jana*, w serii Biblia Impulsy. Wiele cennych informacji przynoszą klasyczne opracowania na temat recepcji Apokalipsy w sztuce: L. Réau, *L'iconographie de l'art chrétien*, t. 2, 2, s. *Nouveau Testament*, Paris 1957, s. 663-726 (z bibliografią) i przede wszystkim G. Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst. 5: Die Apokalypse des Johannes in zwei Bänden: Bildteil und Textteil*.

Wprawdzie poprawne jest wyizolowane zdanie: „Zdaje się, że przez wieki głównym źródłem utrzymania Arabów palestyńskich był chów mniejszego bydła” (s. 10). Jednak w najbliższym kontekście (poprzednie zdanie oraz nawiązania do ksiąg biblijnych w następnych) z niego wynika, że tereny Palestyny były zamieszkane przede wszystkim przez Arabów od czasów Abrahama do Jezusa.

Anachronizmem jest powtarzające się stwierdzenie, że pasterstwo jest pierwszym zawodem wymienionym na kartach Biblii (s. 11.24), jeśli opiera się na wzmiance o Ablu, ponieważ w tym przypadku nie ma mowy o wykonywaniu stałego zajęcia w sensie zawodu. Jeśli nawet przyjąć, że przywołany werset (Rdz 4,2) mówi o dwóch zawodach, to wzmiankowana obok pasterstwa uprawa ziemi jest przedstawiona już wcześniej jako pierwsze zadanie ludzi (ten sam zwrot „uprawiać [dosł. pracować] rolę” pojawia się w Rdz 2,5; 3,23).

Trudno znaleźć w tekstach Biblii uzasadnienie dla zdania: „Niektórzy przedstawiciele fauny uznani zostali za wcielenie czartów. Zwierzęta dzikie, a równocześnie drapieżne, poprzez pokrewieństwo złości, zostały sklasyfikowane jako demoniczne” (s. 24).

Nie jest precyzyjne zdanie: „Święty Hieronim w Wulgacie, przetłumaczył יוֹבִיל słowem łacińskim jubilum, co dosłownie oznacza radość” (s. 27). Hieronim raczej dokonał transliteracji tego słowa przez *iobeleus*, tak że mogło powstać skojarzenie z istniejącym słowem *iubilum*.

Warto rozważyć adekwatność tytułu „Zwycięstwo Baranka” dla perykopy Ap 12,1-7, ponieważ w dwóch wcześniejszych tekstach jest mowa o zwycięstwie Baranka (Ap 5,5; 6,2) natomiast w tym fragmencie czasownik νικᾶν występuje w liczbie mnogiej i ma za podmiot wierzących, którzy zwyciężyli oskarżyciela dzięki krwi Baranka.

W ST nie pojawia się określenie סֵפֶר חַיִּים (s. 77), lecz סֵפֶר חַיִּים, które można oddać „księga życia” albo „księga żyjących” (i tak jest tłumaczone przez LXX w Ps 69,29).

Nie ma potwierdzenia w oznaczonym wersecie zdanie: „Interesująca jest forma gramatyczna terminu ἀγαπάω w wersecie 1, 5, stanowiąca w Piśmie Świętym *hapax legomenon*, w czasie teraźniejszym i mającego swój podmiot w osobie Chrystusa” (s. 96).

Zdanie, które znajduje się w poświęconym sztuce średniowiecznej podrozdziale rozdziału trzeciego, sugeruje, że wizerunek jest omawiany po raz pierwszy: „Nie sposób pominąć mozaiki z apsydy kościoła św. Praksedy w Rzymie, która przedstawia wyobrażenie Chrystusa przyjmującego chrzest” (s. 165). Jednak jest on już interpretowany w poprzednim podrozdziale zajmującym się sztuką starożytną (s. 141). Należy umieścić we właściwym miejscu pracy tę analizę albo uzasadnić jej obecność w dwóch różnych miejscach pracy.

5. Wniosek

Autor dysertacji osiągnął wyznaczony na początku podwójny cel: odkrycie znaczenia figury apokaliptycznego Baranka oraz ukazanie sposobu percepcji tego symbolu w sztuce. Jego osiągnięcie ma dużą wartość ze względu na połączenie dwóch metod interpretacji Pisma Świętego: badania jego tekstu jako źródła historycznego, utworu literackiego i świadectwa objawienia Bożego oraz analizy dzieł sztuki jako wyrazu jego oddziaływania i recepcji. Szczegółowe uwagi krytyczne przedstawione w recenzji nie osłabiają pozytywnej oceny o całości pracy jako całkowicie spełniającej wymagania Ustawy.

Z powyższych powodów formułuję jednoznacznie pozytywny wniosek o dopuszczenie rozprawy doktorskiej ks. mgr. lic. Piotra Kosakowskiego do następnych etapów postępowania doktorskiego.

Katowice, 16 kwietnia 2023 r.

ks. prof. dr hab. Artur Malina